گـۆڤـاری زانـكۆی ڕاپــەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين

E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI:10.26750/Vol(11).No(1).Paper35

ڕێـكەوتـی وەرگـرتـن: ٢٠٢٤/٠١/٠٣
ڕێكەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢٤/٠٢/١٨
ڕێـكەوتی بڵاو كردنەوە: ٢٠٢٤/٠٢/٢٩

بەكارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی كوردی لە شـین و لاوانـەوەدا

چیایی كمال سعدی

chiey.saddi@su.edu.krd

بەشی موزیک، كۆلێژی هونەرە جوانەكان، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر، هەرێمی كوردستان، عیراق

پوختە:

ئەم لێكۆڵینەوە زیاتر جەختكردنەوەیە لەسەر ڕۆڵ و پێگەی بەكارهێنانی شعر و ئاواز و گۆرانی لە ئەنجامی ڕێورەسمی شیوەن و لاوانەوەكانی پرسەدا، لەڕێگای خستنەڕو و خوێندنەوەیەكی ڕەخنەگرانەی زانستی پاڵپشت بەلایەنی مێژویی، بەشێوەی بەراودكاری و خستنەڕوی خاڵ و لایەنە ئەرێنی و نەرێنییەكانی هونەری گۆرانی لە پرسەدا، لەڕێگای سێ تەوەری سەرەكی و چەند لق و بابەتێک، وەک:

تەوەری یەكەم خستنە رویی كێشە و گرنگی و ئامانجی توێژینەوە و دەستنیشانكردنی سنوری توێژینەوەكە و پێناسەی چەمكەكان. تەوەری دوەم، تایبەتە بە خستنەڕوی ناوەڕۆكی لێكۆڵینەوە و دەستنیشانكردنی ناونیشانەكانی تایبەت بە لێكۆڵینەوەكە، كە ئەمانە لەخۆدەگرێ: سەرەتا بەئاوڕدانەوەیەكی مێژویی لە مۆسیقای شیعری و دەق لەڕێورەسمەكانی شیوەن و شین و لاواندنەوە دەستمانپێكردوە بۆ زانینی ڕەچەڵەک و قەبارەی دیاردەكە لە ناو میللەتی كورد، دواتر لەڕێگەی شیكردنەوەی چەمک و پێناسەی هەریەک لە موزیک، شیعر، شین، لاوانەوە، شیوەن پێكهاتە و شیوازی ئەنجامدانی ئەم عادات و تەقالید و كەلتورەمان خستۆتەڕو، دوای ئەمانە دەستنیشانی فۆرمەكانی ئەم ڕێورەسمەمان كردوە بەهێنانەوەی نمونەی كۆتەڵ و چەمەری، لە ڕێگای شێوازی ئەنجامدان و چۆنیەتی كردەوەكان لە پرسەكاندا، لە كۆتایی ئەم بەشەدا هاتوین بۆ بەراوردكاری و گرینگی بابەتەكە كورتە باسێكی شین و لاوانەوە و ئەنجامدانیمان كردوە لە لایەن مەسیحییەكاندا. لە تەوەری سێ یەمیشدا بەشێک لە ئەنجامی لێكۆڵینەوە كەمان خستۆتەڕو، لەگەڵ هەندێک لە پێشنیار و ڕاسپاردە بۆ لایەنی پەیوەندیدار و توێژەرانی تری بواری هونەری بەگشتی و گۆرانی و موزیک بەتایبەتی وەک بەرچاوڕونییەک بۆ بەرەو پێشبردن و ئەنجامدانی لێكۆڵینەوەی هاوشێوە.

كلیلە وشەكان: شعر، ئاواز، گۆرانی، شین و لاوانەوە، ماتەم.

1. پێشەكی

ئاواز و موزیک لە دەقی شیعری شـین و لاوانـەوە وەک و بابەتێکی مرۆڤایەتی لە ناخ و دەرونی مرۆڤەکان دەدوێ و هەستە پەنگخواردوەکانی ناوەوەی دەرون دەردەبڕێ، گەلی کوردیش وەک هەر گەلێکی تری ئەم جیهانە بێبەش نییە لەم نەهامەتی و هەستە پەنگخواردوە، بگرە خاوەنی سامانێکی زۆریشە لەم بوارەدا، هۆی ئەمەش ژیانی تایبەتی کورد و ئەو ناخۆشی و نەهامەتیانەی کە ڕوی تێکردوە، هەروەها زۆری دیالێکت و نەتەوەکان هێندەی تر ئەم سامانەی دەوڵەمەند کردوە.

لاواندنەوە هەستی مرۆڤ پیشاندەدات لە ساتەوەختی مردن و ماڵئاواییکردنی یەکجاری لە ئازیز و دۆست و خۆشەویستان.(Eisenstein, 2014,23) هەڵبەتە هیچ تاکیکی ئەم کۆمەڵگایەش بێبەش نەبوە لە دابڕان لە ئازیز و خۆشەویستانی، بۆیە لەکاتی پرسەکاندا ئەو لاواندنەوە و شین و شەپۆرەی کە گوێبیستی بونە تاک و ئێستاش لە هزر و بیرەوەریمان ماونەتەوە و دەرناچن، لەوانەیە هەر ئەوەش بەس نەبیت کە لە هۆش و بیر و هزرمان بمێنێتەوە، چونکە هەروەک ڕون و ئاشکرایە پێشوەچونی مرۆڤایەتی و گۆڕانکاری لە دابونەریت کاریگەری هەبوە لەسەر گۆرانی برسە و شین و لاوانەوەکانیش و ئەمە هۆکاری لەناوچون و نەمانی ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییەیە لە لایەک و بیرچونەوەی بەشێکی تری گرینگە لەناو بەشەکانی هونەر و گۆرانی و ئەدەب و فەرامۆشکردنیان کێشەیەکە لە کێشە دیارەکانی لێکۆڵینەوەکە. ئەم جۆر و شێوازانەی ئاواز و موزیک لە دەقی شیعری شیوەن و شین و لاوانەوەی کە هەبوە سەردەمانێکی زو لەناوچەکانی کوردستان، بەشێوەیەکی مێژویی و وەسفی لە چوارچێوەیەکی زانستیانە خراونەتەڕو، لە ڕوانگەی زانستی موزیکی.

١,١ کێشەی توێژینەوە

بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی لەپرسەدا سالآنێک لەنێو کۆمەڵگای کوردەواری زۆر لەباوبون و بەشێوەیەکی بەرچاو لەپرسەکاندا بەکاردەهێندران بەتایبەتی لە ڕێوڕەسمەکانی کۆتەری و چەمەری کە دو فۆڕمی بەڕێکردنی پرسە بون لەنێو کورد، لەم بۆنانە بەتەواوەتی بۆماوەی حەوت شەو و هەشت ڕۆژ شیوەن بە گۆرانی و شیعر و شایی و گێڕانەوەی سەربوردە و نمایشی جێماوەکانی کەسی کۆچکردو ئەنجامدەدران، بەڵام بەپێی تێپەڕبونی کات ئەم دیاردانە سەبرسەبر بەرەو نەمان و لەنێوچون هاتون و ئەمڕۆ زۆر بەدەگمەن ئەنجام دەدرێن، هەڵبەتە ئەم نەمان و لەنێوچونە یەکێکە لە کێشەکانی توێژینەوەکەمان ونبونی بەشێکێک لە عورف و عادات و فۆلکلۆر و کەلتوری نەتەوەییمان، سەرەڕای هەبونی چەند ئاستەنگێک بۆ توێژینەوەکە، وەک:

1. زەحمەتی لە بەدەستهێنانی سەرچاوە و بەڵگەنامەکان کە باسی ئەم بابەتە دەکەن، بەتایبەتی ئەگەر ئەم سەرچاوانە بە ئینگلیزی یان عەرەبی بەردەست نەبن.

2. زەحمەتی کارکردن لەگەڵ بەشداربوانی ئەم مەراسیمانە بەهۆی هەستیاریی کولتوری و ئاینی پەیوەست بەو کردارانەوە.
3. زەحمەتی ناسینەوەی ئەو گۆرانی و مۆسیقایانەی کە لەم مەراسیمانەدا بەکاردێن، بەتایبەتی ئەگەر ئەم گۆرانییانە لە کلتورەکانی تردا بەشێوەیەکی بەربڵاو ناسراو نەبن.

٢,١ گرنگی توێژینەوە

بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانییە کوردییەکان بۆ سرودێکی پرسەی دڵتەزێن لە ڕێوڕەسمی پرسەدا چەند گرنگییەکی هەیە لەوانە:

1. کلتوریی و مێژویی: ئەم توێژینەوە دەتوانێت یارمەتیدەربێت لە تێگەیشتن لە کلتور و مێژوی کورد و چۆنیەتی دەربڕینی خەم و خەفەت و لەدەستدان لە ڕێگەی هونەر و مۆسیقاوە. توێژینەوەکە دەتوانێ بەشداربێ لە پاراستنی میراتی هونەری و کولتوریی خە ڵکی کوردستان.
2. کۆمەڵایەتی و دەرونی: ئەم توێژینەوە دەتوانێت یارمەتیدەربێت بۆ تێگەیشتن لەوەی کە چۆن هونەر و مۆسیقا کاریگەری لەسەر هەست و تەندروستی دەرونی ئەو کەسانە هەیە کە بەشداری لە مەراسیمەکانی پرسەدا دەکەن. توێژینەوەکە دەتوانێت یارمەتیدەربێت لە پەرەپێدانی ستراتیژیەتی پاڵپشتی هەستی باشتر بۆ خەڵکی بێگیان.
3. سروشتی و چارەسەری: ئەم توێژینەوە دەتوانێت یارمەتیدەربێت بۆ تێگەیشتن لەوەی کە چۆن هونەر و مۆسیقا بەکاردەهێنرێن وەک ئامرازێک بۆ دەربڕینی خەم و بەزەیی و دابینکردنی پاڵپشتی هەستی. توێژینەوەکە یارمەتیدەرە لە پەرەپێدانی چارەسەری دەرونی کۆمەڵایەتی کە هونەر و مۆسیقا وەک بەشێک لەوە بەکاردەهێنن.

بەشێوەیەکی گشتی لێکۆڵینەوە لەسەر ئەم بابەتە دەکرێت گرنگییەکی گەورەی هەبێت بۆ تێگەیشتن لە کاریگەری کولتوری و کۆمەڵایەتی و دەرونی بەکارهێنانی هونەر و مۆسیقا لە فاتیحە و مەراسیمەکانی پرسە و چۆنیەتی باشترکردنی ئەم ئەزمونە بۆ ئەو کەسانەی بەشدارن.

٣,١ ئامانجی توێژینەوە

ئامانجی بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە ڕێوڕەسمی پرسەدا دەتوانرێت فرەڕەهەند بێت، وەک:

1. دەربڕینی دڵتەنگی و ئازار: شیعر و میلۆدی و گۆرانییە ناخۆشەکان دەتوانن ڕێگایەکی کاریگەربن بۆ دەربڕینی دڵتەنگی بە شێوەی مۆسیقا و شیعر، ئەمەش دەکرێت بەسودبێت بۆ ئەو کەسانەی کە بەشداری

لە مەراسیمەکەدا دەکەن بۆ دەربڕینی هەستەکانیان و بەشداریکردن لە خەم و خەفەت لەگەڵ بنەماڵەی مردوەکە.

2. دابینکردنی پاڵپشتی هەستی: گۆرانی و میلۆدی ناخۆش دەتوانێت یارمەتی خێزان و هاوڕێکان بدات کە بەهۆی لەدەستدانی کەسێکی خۆشەویستەوە بێزاربون. ئەوان بەشداریدەکەن لە دروستکردنی کەشێکی هەست و بەزەیی و هاوسۆزی لە ئامادەبوان.

3. ڕێزگرتن لە مردوە کان: شیعر و گۆرانی کوردی دە توانێت بەشداری بکات لە ڕێزگرتن لە یادەوەری کۆچکردو بەشێوەیەکی هونەری و موزیکی.

4. بەهێزکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان: بەشداریکردن لە گۆرانی وتن لەکاتی مەراسیمی پرسەدا دەتوانێت یارمەتیدەربێت بۆ بەهێزکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵگە و یەکخستنی خێزان و هاوڕێکان لەم ئەزمونە سەختەدا.

٤,١ گریمانەی توێژینەوە

بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە مەراسیمەکانی پرسەدا دەتوانێت یارمەتیدەربێت بۆ بەهێزکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و پێشکەشکردنی پشتیوانی هەستی بۆ خێزان و هاوڕێکانی کە خەمبارن بە لەدەستدانی کەسێکی خۆشەویست. ئەم گریمانەیە ئەوە دەخاتەڕو کە بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە پرسەیەکی دڵتەزێندا دەتوانێت کاریگەری ئەرێنی لەسەر بەشداربوانی مەراسیمەکە هەبێت و دەتوانێت یارمەتیدەربێت لە کەمکردنەوەی خەم و خەفەت و دابینکردنی پاڵپشتی سۆزداری بۆ خێزان و هاوڕێکان.

٥,١ سنوری توێژینەوە

1. لایەنە کولتوری و کۆمەڵایەتییەکان: لایەنە کەلتوری و کۆمەڵایەتییەکانی بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە مەراسیمەکانی پرسە. توێژینەوەکە کاریگەری گۆرانی لەسەر پرۆسەی خەم و کاریگەری دەرونی بەشداربوان دەگرێتەوە.

2. لایەنە هونەری و مۆسیقییەکان: جەختکردنەوە لەسەر لایەنە هونەری و مۆسیقییەکانی بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە مەراسیمەکانی پرسە. شیکردنەوەی پێکهاتە مۆسیقییەکان و بابەتەکان و شێوازی شیعری کە لەم گۆرانیانەدا بەکاردێت.

3. لایەنە ئایینی و ڕۆحییەکان: تیشک دەخاتە سەر لایەنە ئایینی و ڕۆحییەکانی بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانی کوردی لە مەراسیمەکانی پرسە، هەروەها باس لەوە دەکات کە چۆن ئەم گۆرانییانە کاریگەرییان لەسەر باوەڕ و بیرکردنەوەی ڕۆحی بەشداربوان هەیە.

٦,١ ڕێبازی توێژینەوە

لەم توێژینەوەدا شێوازی وەسفی بەکارهێندراوە، بەمەبەستی زیاتر قوڵبونەوە و شیکردنەوەی دیاردەی پرسە و خستنەڕو و گشتاندنی دەرەنجامەکان لە کۆتایدا.

٧,١ پێناسەی زاراوەکان

لە چوارچێوەی بەکارهێنانی شیعر و ئاواز و گۆرانییە کوردییەکان بۆ سرودێکی پرسەی دڵتەزێن لە ڕێوڕەسمی پرسەدا، ئەم دەستەواژانەی خوارەوە پێناسە دەکەین:

1. **شیعر**: ئەم دەستەواژەیە ئاماژەیە بۆ دەقە شیعرییەکان کە لە چوارچێوەی سرودێکی پرسەی دڵتەزێندا بەکاردەهێنرێن، کە لەوانەیە ئیلهام لە پرسە و لەدەستدان و دەربڕینی هەستی دڵتەنگی و نۆستالژیا بۆ مردوەکە بێت.(حویزی، ١٩٨٤، ٤٢)
2. **ئاواز**: ئەم زاراوەیە نوێنەرایەتی لایەنی مۆسیقایی پرسە دەکات، و مێلۆدی و مەقامی مۆسیقی لەخۆدەگرێت کە بەکاردێت بۆ گواستنەوەی هەستی دڵتەنگی و کاریگەری لەسەر هەستەکان لە کاتی فاتیحە و مەراسیمەکانی پرسەدا.(Nooshin, 2009, 51)
3. **گۆرانی کوردی**: ئەم دەستەواژەیە ئاماژە بە فۆلکلۆری نەریتی یان هاوچەرخ و گۆرانییە فۆلکلۆرییەکان دەکات کە بە زمانی کوردین و لە چوارچێوەی سرودێکی ناخۆشی پرسەدا بەکاردێن و هەستی دڵتەنگی و نۆستالژیا دەربڕیوە و لەوانەیە پەیامی بەخێرهاتن بۆ مردوان یان دڵنەوایی بۆ زیندوان هەبێت. (نورەدین، ٢٠٠٤، ١٨)
4. **شین و لاوانەوە**: ئەم زاراوەیە ئاماژە بەو مۆسیقا یان گۆرانییانە دەکات کە بەتایبەتی لە مەراسیمەکانی پرسەدا بەکاردێن، کە هەستێکی ناخۆش و نۆستالژیا بۆ مردوەکە دەربڕیوە. (Wiesel, 2005, 32)
5. **ماتەم**: ئەم دەستەواژەیە ئاماژە بەو ڕوداو و بۆنانە دەکات کە بۆ ڕێزلێنان لە مردوەکە ئەنجام دەدرێن و سەرەخۆشی لە خێزانەکەی دەکەن، هەروەها چەندین نەریت و کەلتوری و ئاینی لەخۆدەگرێت کە بۆ دەربڕینی خەم و لەدەستدان بەکاردێت. پێناسەکردنی ئەم زاراوەیە یارمەتیدەردەبێت بۆ تێگەیشتن لە ڕۆڵی کولتوری و مۆسیقی و شیعری هەر یەکێکیان لە چوارچێوەی سرودێکی پرسەی دڵتەزێن لە ڕێوڕەسمی ماتەمدا. (Eden, 2014, 21)

٢. کورتەی مێژوی شین و لاوانەوە لەسەردەمی کۆنەوە تا سەردەمی نوێ

بۆ گەڕان و دۆزینەوە و دەستنیشانکردنی سەرەتاکانی ڕێوڕەسمی لاوانەوە، دکتۆر مارف خەزنەدار لە کتێبی مێژوی ئەدەبی کوردی، ئەمەی ڕون کردۆتەوە کە کۆنترین شیعر کە مێژو ئاگاداری بێ، ئەو شیعرەیە کە نزیکەی 2900 ساڵ پێش مەسیح شاعیری سۆمەری (دینجری دامو) بۆ (ئینتیهابی)ی خواژنی لیگش نوسیویەتی و دەی لاوێنێتەوەو دەڵێ:

داخی گران! گیانم دەتوێتەوە لە حەژمەت شارو گەنجینەکان

داخی گران! گیانم دەتوێتەوە لە حەژمەت شارەکەم جەرسو

(لیگش) و گەنجینەکان منداڵ لەجەرسوی پیرۆز لە ژیانی هەژاری دان

داگیرکەر گەیشتە ئارامگای هەرە مەزن

قەرالیچە گەورەکەی لە پەرستگایەوە دەرهێنا

ئەی گەورە ژنی شاری وەک بیابان و پڕ ترس

کەی دەگەڕێیتەوە!.

هەروەها توێژەران و شوێنەوارناسان، ئاماژەیان بۆ کۆمەڵێک بەرهەمی ئەدەبی نایابی تۆمارکراو لە عێراقی کۆندا کردوە، هەر لە سەردەمی سۆمەرییەکان و ئەکەدییەکان تا دەگاتە سەردەمی بابلییە کۆنەکان و ئاشورییەکان. (خەزنەدار، ٢٠١٣، ١٣٦)

لەناو ئەو هەمو بەرهەمانەشدا تێکستی ئەدەبی لە بابەتی لاواندنەوە بەرچاو دەکەون، بەتایبەتی لە ئەدەبیاتی سۆمەریدا کۆمەڵێک تێکستی تایبەت بەلاواندنەوە دەبینرێ، وەک لاواندنەوەکانی (گلگامش)ە بۆ (ئەنکیدۆ)ی هاوڕێی، داستانی ناوبراو چیرۆکی تێکۆشانی (گلگامش) دو بەش خواوەند و بەشێک لە مرۆڤ لە دژی مردندا دەگێڕێتەوە، کاتێک (ئەنکیدۆ)ی هاوڕێی نەخۆش دەکەوێت و دەمرێت، (گلگامش) بۆ (ئەنکیدۆ)ی هاوڕێی لاواندۆتەوە، کاتێک (ئەنکیدۆ) نەخۆش بوەو لەسەرە مەرگدا بوە، هەروەها لەکاتی مردنیشدا بۆی لاواندۆتەوەو پاشان بۆ حاڵی خۆی لاواندۆتەوە، کاتێک کە زانیویەتی هەمان چارەنوسی هاوڕێکەی چاوەڕێی دەکات. (القرطبی، ١٩٨٥، ٧٤)

لاواندنەوە لە ئەدەبیاتی فیرعەونی کۆنیشدا، بەهەمان شێوە لە ئەفسانەکانەوە کە وێنەی باری ژیانی ئەو سەردەمەیان کێشاوە سەرچاوە دەگرن و چەند چالاکییەکی لاواندنەوە لە ئەدەبی فیرعەونی کۆندا بەرچاودەکەون کە تا ئەمرۆش شوێنەواریان ماوەتەوە، لەمانە ئەفسانەی (ئیزیس و ئۆزیس و سیتی برای) بەناوبانگترین ئەفسانەی میسرییەکانەو شوێنێکی تایبەتی هەیە و بۆتە جێی سەرنج و بایەخی نوسەرانی یۆنانی و ڕۆمانی جا کاتێک (سیت) (ئۆزریس)ی برای دەکوژێت بەو مەبەستەی بگات بە (ئیزس)ی خێزانی (ئۆزریس) دەبینێت کە چۆن (ئیزس) هاوسەرەکەی دەلاوێنێتەوەو دەگری تا ئەو ڕادەیەی لە فرمێسکەکانی ڕوبارێک هەڵدەبەستێ. (الجوىري، ١٩٨١، ٤١) میسریەکانیش هەمو ساڵێک بەگریان و لاواندنەوە و لەخۆدان یادی ئەم کارەساتە دەکەنەوە ئەمەش لەلایان بوە بە نەریت و نەوە دوای نەوە ئەم نەریتە دەپارێزین و دوبارەی دەکەنەوە، ئەم دابونەریتە ئێستاش لە میسردا لە پرسەکاندا دەبینرێ ئافرەتەکانیان بەگریان و لەخۆدان و ڕومەتڕنینەوە پرسەکان گەرمتر دەکەن. (سلامە، ١٩٨٦، ٣٥)

هەرچەندە ئەمە پێچەوانەی ڕێنماییەکانی ئایینی ئیسلامە، چونکە ئیسلام ئەم جۆرە ڕەفتارانەی ڕەتکردۆتەوە و داوای ئەوە لە موسڵمانان دەکات کە ئارام بگرن، خودای گەورە دەفەرموێت: [وأصبر على ما أصابک إن ذلک من عزم الأمور] (لقمان-17).

هەروەها لاواندنەوە لای یۆنانییە کۆنەکان: نوسەرانی کۆنی یۆنانی لە زۆر بابەتدا بەرهەمیان نوسیوە، هەروەها لاواندنەوە یان ئێلیگی (Elegy)* لە ئەدەبی یۆنانی کۆندا بایەخێکی تایبەتی پێدراوە. لە سەدەکانی ناوەڕاست و لە سەردەمی ڕێنسانسی ئەورووپاو دواتردا ئێلیگی مانایەکی تەواو دیاریکراوی هەبو، مەبەست لێی شین و لاواندنەوە بو، ئەم جۆرە شیعرە دەکرێ بڵێین جۆرێکە لە شیعری لیریکی و هەندێ جاریش بە شیعری لاواندنەوەی لیریکی ناودەبرێ، لە بەناوبانگترین شاعیرانی لاواندنەوە (سیموندیس) و (سافر) کە لاواندنەوەکانیان بەناو خەڵکیدا بڵاوبۆیەوەو نەوە دوای نەوە دەماودەم دەوترایەوە.(Dueck, 2016, 27)

لای یۆنانە کۆنەکان، ڕیتمی مۆسیقا بەستراوەتەوە بە ڕیتمی شیعر و زمانەوە، بەجۆرێک لەلایەنێکی تیۆریەوە، هیچ جیاوازی نەبوە لەنێوان ئەم ڕیتمانەدا. واتە کێشی شیعری بناغەی ڕیتمی مۆسیقا بوە، بەڵام پاش ئەم سەردەمە مۆسیقا لەڕیتمی شیعری دەرچوە. واتە ڕیتمی هەمەجۆری تایبەت بەخۆی پەیداکردوە. سەبارەت بەم بۆچونەش زۆرێک لە زانایان هاوڕان هەروەک هێربێت سپێنسر دەڵێت: (گۆرانی و موزیک لای مرۆڤی سەرەتایی لە هاتوهاوار و قسەکردن بە دەنگی بەرز گەشەی کردوە)، هەروەها چارڵس داروین وا دەڕوانێتە زمان کە شەست تا سەد هەزار ساڵ لەمەوبەر لەمۆسیقاوە گەشەی کردبێت. هەربۆیە برایانی سفاش هاوڕان و دەڵێن: (ڕیتمی شیعری و موسیقا بۆیەک بنەما دەگەڕێتەوە). (رسول، ١٩٩٧، ٤٦)

لەشیعری میللی ڕوسیشدا شێوازی لاواندنەوە بەکارهاتوە و لە ئەدەبیاتی کۆنی ڕوسیدا چەندین دەقی لاواندنەوە بەرچاودەکەون وەکو لاواندنەوەکەی (ئەبیفانیۆس)، یان لاواندنەوەکەی شاژنی مۆسکۆ لەسەر تەرمی (دیمتری دۆنسکۆی)ی هاوسەری. هەروەها لە شیعری ئینگلیزیشدا (تشوسر) بە باوکی شیعری لاواندنەوە دادەنرێ، هەروەها شاعیرانی ئینگلیز چەندین شیعری لاواندنەوەیان هۆنیوەتەوە وەکو لاواندنەوەکەی (شیللی) لەژێر ناوی (ئەدۆنیس) کە بۆ (کیتس)ی شاعیری نوسیوە کە لەتەمەنی لاویدا بەنەخۆشی کۆچی کردوە و بە جوانترین شیعری لاواندنەوەی ئینگلیزی دادەنرێ. (بۆکانی، ٢٠١٦، ٣٧)

لە ئەدەبی فارسیشدا کۆمەڵێک شیعری لاواندنەوەی نایاب بەرچاودەکەون کە تاڕادەیەک لاواندنەوەکانیان نزیکن لە لاواندنەوەی عەرەبەکان و لێکچونێکی زۆر لە نێوانیان بەدیدەکرێ، هەروەها ئەو ڕێوڕەسمانەی کە بۆ ساڵیادی شەهیدبونی ئیمام عەلی و ئیمامی حوسێن دەکرێ شین و شەپۆڕ دەورێکی باڵای هەیە، کە ژن و پیاو تیایدا بەژداریدەکەن، ئەم ڕێوڕەسمەش تایبەتە بە شیعە مەزهەبەکان لەلای عەرەبەکانیش بەهەمان شێوە. عەرەبەکان سێ جۆر شین و لاوانەوەیان هەبوە: (ندب) و (تأبين) و (عزاء)، بۆ نمونە ئەگەر لاواندنەوەکە زیاتر

گریان و فرمێسک هەڵڕشتن و لەخۆدان و شیوەن و ڕۆڕۆکردن و پیشاندانی حالەتی پەشێوی و غەمگینی و بێ ئومێدی و ئاخ و ئۆفکردن بو ئەوا پێیدەوترێ (ندب)، ئەگەر تەنیا تۆمارکردنی ژیانی مردوەکەو پیشان دانی ئاکارو سیفەت و کارە باشەکانی بو ئەوا پێی دەوترێ (تأبين) ئەگەر لاواندنەوەکەش بریتیبێ لە بیرکردنەوەو تەئەمولکردن لە ڕاستی ژیان و مردن و قسەی پڕ پەند و ئامۆژگاری و دڵنەواییکردنی خزم و دۆستانی مردوەکە ئەوا پێی دەوترێ (عزاء). (شعلان، ٢٠٠٠، ٢١)

شیوەن و شین و لاواندنەوە لای عەرەبەکان هەر لەسەردەمی جاهیلییەوە تا سەردەمی نوێ لەلایەن ئەمەوییەکان و عەباسییەکان و ئەندەلوسی بەکارهاتوە، عەرەبەکان خاوەنی جۆرەها لاواندنەوەن، وەکو لاواندنەوە بۆ جگەرگۆشەکان و خێزان و کەس و کارو پاشا و میر و سەرکردەکان و شارەکان....هتد، بەڵام لەسەردەمی جاهیلییەکاندا شیوەنی بەکوڵ و فرمێسکی بەخوڕ و قوڕبەسەرخۆداکردن و لەخۆدان بە نەعل و جل دڕاندن لەبەرو پرچ بڕین کراون. بەڵام لێرەدا دەمانەوێ ئاماژە بە ئافرەتانی سەردەمی جاهیلی بدەین، کە ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە لە لاواندنەوەی مردوەکان و کوژراوانی شەڕدا وهەستی تۆڵەسەندنەوەیان لە دڵ و دەرونی خزم و کەسانی کوژراودا تەنیوەتەوە، بۆ تۆڵەی کەسە کوژراوەکە، بەڵام لەسەردەمی دوای جاهیلی و لەگەڵ هاتنی ئایینی ئیسلامدا، شیعری لاواندنەوە لای عەرەبەکان کەوتە ژێر کاریگەری ئایینی ئیسلام و سیمایەکی تری وەرگرت، کە مۆرکی ئیسلام و عەقیدەی ئیسلامی پێوەدیاربو. (العادلی، ٢٠٠٢، ١٧)

هەروەک لەقورئانی پیرۆزدا جەخت لەسەر مردن کراوەتەوە خوای گەورە دەفەرموێ: (كل نفس ذائقة الموت ثم الينا ترجعون) العنكبوت 57، هەروەها خوای گەورە پاداشی ئەو کەسانەی داناوە کە لەکاتی ناخۆشی و موسیبەتدا سەبردەگرن خوای گەورە دەفەرموێ: (ولنبولكم بشىء من الخروف والجوع ونقص من الاموال والانفس والثمرات وبشر الصابرين الذين اذا اصابتهم مصيبه قالو انا لله و انا اليه ڕاجعون اولئک علیهم صلوات من ربهم ورحمه و اولئک هم المهتدون) (البقره: ١٥٥ – ١٥٧)

بەم هۆیەوە شاعیرەکانی دوای جاهیلی بەشێوەیەکی تر دەیانڕوانییە مردن و ئیدی لە لاواندنەوەکانیاندا وشەو مانای وا بەکارنەدەهات کە دژی بیروباوەڕی ئیسلام بوایە، هەروەها گۆڕانێکی زۆر گەورە لە هەڵوێستی ئەو شاعیرانەی سەردەمی جاهیلی دەبینرێت دوای بونیان بە موسڵمان، لەسەردەمی ئەمەوی و عەباسییەکان و دوای ئەوانیش لاواندنەوە شوێنی خۆی لەدەستنەدا بەردەوام بەکاریانهێناوە بە جۆرو شێوەی جیاواز، بەڵکو ئەمە دەرفەتێک بو تاکو لە ڕێی لاواندنەوەدا بۆ مردوەکانیان بیری سیاسی و هەستی نەتەوەیی خۆیان دەربڕن. (محجوب، ٢٠٠٥، ٦٤)

٣. شین و شیوەن و لاواندنەوە لە ئەدەبی کوردی

هەڵبەتە شین و لاواندنەوە لە سەردەمی نوێدا گۆڕانێکی زۆری بەسەرداهاتوە، تەنانەت لە لاواندنەوەو شیوەنەکانی پرسەکانیشدا ئەو جۆرە ئازاردان و لەخۆدان و قوڕبەسەر خۆداکردن و....تاد، زۆر کەمتربونەتەوە، لاواندنەوە لە مێژوی گەشەسەندنی خۆیدا زۆر گۆڕان و پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە، بەهۆی بارودۆخە جیاوازەکان وەکو شەڕو داگیرکاری و بۆردومانکردن، لەئەدەبیاتی کوردیدا بەتایبەت لە لێکۆڵینەوە سەرەتاییەکاندا هەر کاتێک کە باسی مۆسیقای شیعری کرابێت، ڕاستەوخۆ ئەم لایەنەیان بە کێش و سەرواوە بەستۆتەوە، بەڵام لەگەڵ نوێکردنەوەی شیعر و پێشکەوتنی بوارەکانی ڕەخنە، بوارەکانی مۆسیقای شیعری فراوانبونی بە خۆوە دیوە و مۆسیقای شیعری ناوەوە بایەخی پەیداکردوە و زیاتر جەختی لەسەر دەکرێتەوە.(نورەدین، ٢٠٠٤، ٥٣) لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ، مۆسیقای شیعری تەنها پەیوەستنەکراوە بەلایەنێکەوە، بەڵکو زانایان لەهەر دیاردەیەک دەدوێن کە چێژە مۆسیقیە شیعریەکەی دروستکردبێ.

١,٣ شین: شین یا شینکردن، شوێنێکی دیارو تایبەتی و گەورەی لە ئەدەبی کوردی گرتوە، ئەم بابەتە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە هەیە، کە ئەویش بابەتی مردنە، شین و لاوانەوە لە هەر شوێنێک لە شوێنەکانی کوردستاندا ناوێکی تایبەتی هەیە و هەمیشە کە باس لە فۆڕمی لاوانەوە دەکەین دەبێت شینیشی لەگەڵ بێ. بۆ نمونە کوردی عێراق و ئێران (لاوانەوە، بەیتی شین و شەپۆڕ، چانیە، شیوەن، سەردولکە، گریان، شین)ی پێدەڵێن. کوردەکانی تورکیا و سوریا و یەکێتی سۆڤیەت (بەیتی شین) یاخود (کلامێ شینێ)ی پێ دەڵێن، کوردەکانی لور شینی چەمەری پێ دەڵێن، بەڵێ جۆشی ڕامانی مرۆڤ بەرامبەر ئەم ڕوداوە ترسناکە کە ناوی (مردن)ە ئەتخاتە بارێکی کۆتایی نەبون و نەمانە. (رسول، ١٩٩٧، ١٦)

٢,٣ شیوەن: جۆرێکیترە لە دەربڕین کە هاوشانی لاوانەوەیە (شیوەنە) هەڵبەتە فۆڕم و شێوازی ئەمەشیان جیاوازە لە لاوانەوە بەڵام بۆ یەک مەبەست و ئامانج بەکاردەهێندرێن کە ئەویش دیاردەی مەرگە، جێبەجێکردن و دەربڕینی شیوەن جیاوازە لە هی لاوانەوە و شیندا. غەفور مەخموری، لەکتێبی حەیران چەمک، ناوەڕۆک، سەرهەڵدان، باس لەم شێوە گوتنە دەکات، کە ئەم جۆرەیان زیاتر بەشێوەی حەیرانە، بۆ مردنی پیاو چاکێک یان کەسایەتیەکی ناسراو دەگوترێت، هەندێ جار حەیرانبێژ بە سۆزێکی وا حەیرانەکە دەچڕێ کەم کەس هەیە گوێی لێبێ و نەگری، بابەتەکانی ئەم شێوە گوتنەش باس لە کردەوەکانی مردوەکە لەڕوی (چاکە، وەفاداری، مێرخاسی، پاکی، جوانی ...هیتر) دەکات.هەروەها ئەسعەد عەدۆ، لەکتێبی کەلەپوری کوردەواری، جەخت لەسەر ڕاستی و دروستی ئەم بابەتە ئەکاتەوە و دەڵێت، حەیرانی شیوەن بەشێکە لە بەشەکانی حەیران. (حویزی، ١٩٨٤، ٥٣)

ئەمەش نمونەیەکی حەیرانی شیوەنە: (حەیران سەرم دێشێ درم بەباری خەمان دەناری، موریدو دەروێش سەری دو سارانە چەند عەبدارن لە دو بابی عەبدولکەریمی شێخەکەی کاولە مشاری، بەخۆی ڕۆیشت ئەمەشی بەجێ هێشت لەخەم و تاری). ئەم نمونە حەیرانە لەسەر مقامی (بەیات) ئەنجام دەدرێت بەڕیتمێکی سەربەست

(ئەدلیب)، مقامی بەیات شێوەیەک لە نەرمی و ئارامی و هێمنی لەخۆدەگرێت و جۆرە هەست و سۆزێکی تایبەتی تێدا بەدیدەکرێت کە لەوانەیە لە مقامەکانی تردا ئەم جۆرە هەستە بەرجەستە نەکرێت. (مخموری، ۲۰۰۱، ۳۸)

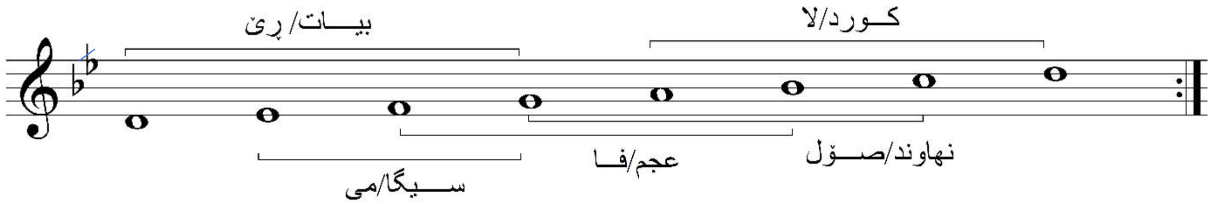

هەر لەم بارەیەوە ئەسعەد عەدۆ، لەکتێبی کەلەپوری کوردەواری، دەڵێت شین و لاواندنەوە هونەرێکە لە هونەرەکانی شیعری لیریکی کە تیایدا لاوێنەر یان شاعیر گوزارشت لە خەم و پەژارەکانی خۆی دەکات لەکاتی مردنی کەسێکی خۆشەویستی، لەبەرئەوە بابەتێکی نزیکە لە خودی مرۆڤەوە و گوزارشتێکی ڕاستەقینەی ناخی مرۆڤەکانە، بنەمای لاواندنەوەش وەفاو خۆشەویستی و عاتیفەو ئەندێشەیەکی قوڵە، کە لەچوارچێوەی خەیاڵێکی سۆزدارانە بنیاتدەنرێ و وێنەیەکی خەم ئامێزی جەرگبڕ دروست دەکات، لەدوتوێی وشەی جوان و ئاوازێکی خەمناک دێتە ناو دڵ و دەرونەوە. (عەدۆ، ۲۰۱۵، ٤٤) واتە لە جۆری شیعرەکە و وەسفکردنی بە شیعری لیرکی هاوڕایە لەگەڵ توێژەر، بۆ ئەم مەبەستەش شیعرێکی لیرکی هێمنی شاعیر لە شیعری (گەرمەشین)دا دەخەینەڕو کە دەڵێ:

بۆ شەهیدێکی کە گەوزیوە لە نێو خوێن دەگریم
بۆ هەڤاڵێکی کەچو بێ سەرو بێ شوێن دەگریم
بۆ هەمو پیرو جوانێکی لەسەر کوردستان
چونە بن داریَ بەبێ ئەوەی کە بشلوێن دەگریم
بۆ کوڕێکی نەبەزیوی کە لەسەنگەردا مرد
نەک بەسەر شۆڕی و بێ شەرمی لەسەر نوێن دەگریم.

ئەم نمونە شیعریە لەمقام (فرحفزا)ە لە ڕیتمی (٤/٤)، بەڵام سەدان هاوشێوەی بەپێی کات و شوێن و جۆری شیوەنەکان و بێژەرەکان لەڕوی مقام و ڕیتمەوە گۆڕانکاریان بەسەرردادێ، دەکرێت بە مقامەکانی (کورد، بیات، ڕاست، حجاز، صبا، نهاوند) بگوترێن بە ڕیتمە ئاساییەکانی وەک (٤/٤) و (۳/٤)، یان بە ڕیتمە نائاساییەکانی وەک (٤/٥) و (۸/۷)، هەڵبەتە ئەم ڕیتمانەش هەر یەکێکیان بەچەندین جۆر و شێوە دەتواندرێن بەکاربهێندرێن، بەگوێرەی ئەو کەسانەی بۆنەکان بەڕێوەدەبەن، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەم ڕیتمانەش هەڵگری خێراییەکی مام ناوەند و لەسەرەخۆ و هێمنن و کەشێکی پرسەیی لەبار دروست دەکەن.

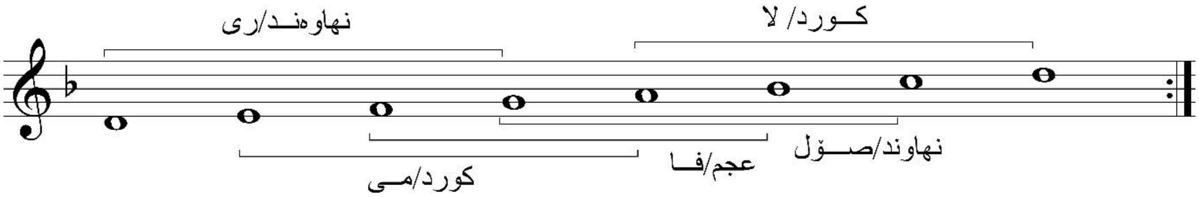

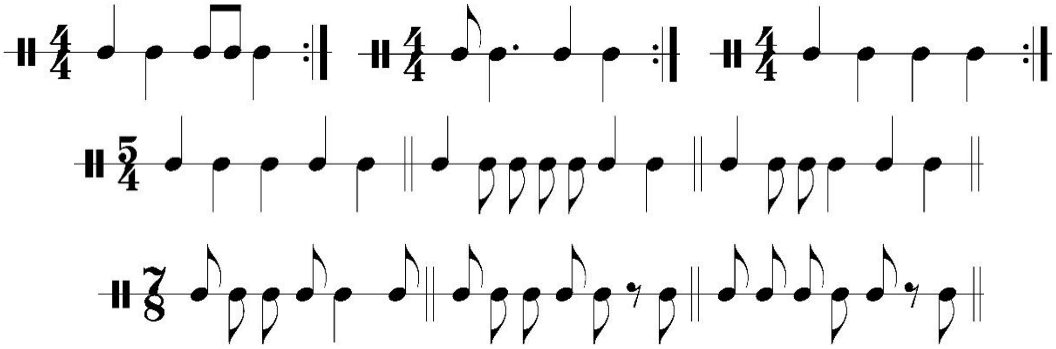

٤. شین ولاواندنەوە لەڕوانگەی پێكهاتە و فۆڕم

جگە لە شین و لاواندنەوە ڕێوڕەسمی (چەمەری) و (كۆتەڵ)، لەدێر زەمانەوە بۆ پیاوماقوڵان و خانەدانان لە زۆربەی ناوچەكانی كوردستان كراوە، ئەم ڕێوڕەسمانە لەگەڵ ئەفسانە دێرینەكانی وڵاتی میزوپۆتامیا پێوەندی هەیە بەتایبەت ئەفسانەی سۆمەرییەكان، بەكارهێنانی شیعر و موسیقا لە بۆنەكان و لەناو ئاینەكانی زەردەشت و لای ئەهلی حەق (كاكەییەكان)، دكتۆر شوكریە ڕەسول، لە كتێبی ڕێوڕەسمی شین و لاوانەوەی كوردی، دەڵێت: (لە زۆر ناوچەی تریش ئەم ڕێوڕەسمی (كۆتەڵ)ە كراوە، واتە ئەو ئەسپەی مردوەكە خۆی لە ژیانیا سوارچاكی بو، زین دەكەن و جلوبەرگی مردو دەخەنە سەر ئەسپەكە و دەمانچەكەی پێدا هەڵدەواسن و كڵاوەكەی لەسەر دادەنێن قوماشێكی ڕەشیش دەدورن و بە ملی ئەسپەكەدا ئەگەر مردوەكە پیر بو، خۆ ئەگەر مردوەكە گەنج بو ئەوە قوماشێكی ڕەنگاوڕەنگ بە ئەسپەكەوە دەدورن و كلكی ئەسپەكە لەخەنە دەگرن و بەناو ئاواییدا ئەگێڕن و مردوەكە ئەلاوێننە وەو باسی ئازایەتی و چاكی و جوانی و كردەوەكانی ڕابردوی دەكەن). (ڕەسول، ١٩٩٧، ٤٦) هەروەها لە كتێبی مێژوی شاری كۆیە نەجیبە خانی جەلیزادە باسی شین و لاوانەوە و شیوەن و كۆتەڵ دەكات و دەڵێت لەشاری كۆیە كۆتەڵكراوە بەتایبەتیش لەوكاتەی (عبدالحمید ئاغای ڕەسول ئاغای غفوری) كۆچی دوایی كردوە، ئەم بەیتە شعریەیان بۆ نوسیوەتەوە و گوتوەتەوە كە دەڵێ:

لێدەن لە دەهۆڵ لە مەیتەر خانە

مەیتی كاك صمد لە خەستەخانە

بەیتەکە لە مقام (عجم) و بەڕیتمی (٧/٨) وتراوە، وەک:

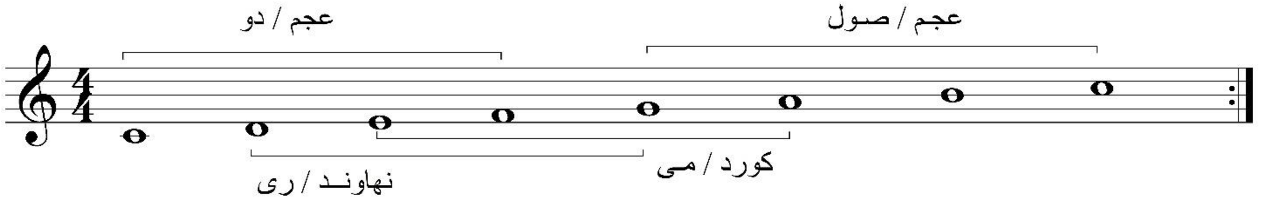

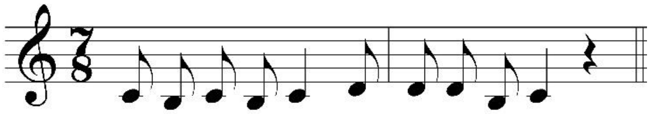

هەرلەم بارەیەوە نەجیبە خان دەڵێت ڕێوڕەسمی کۆتەڵ تەنها تایبەت نەبوە بە پیاوان، بەواتای ئەمەی کۆتەڵیان بۆ کچان و ژنانیش کردوە بەشێوەیەک کە کورسییەکیان لە ناوەڕاستی ژورێ یان هەیوانی یان حەوشێ دادەنا لەداری شتەکی وەکو ئینسانیان کردوە لەسەر کۆسپەکیان دادەنا جلکیان لەبەردەکرد کڵاویان لەسەر دەنا، دەسلۆکەی ئاڵواڵایان پێدادەدا هەرچی خشڵەکی هەبایە پێیانەوە دەکرد. (جلیل زادە، ٢٠٠٥، ٢٨)

٥. جیاوازی و تایبەتمەندیی ڕێو ڕەسمی شین و لاوانەوە

هەروەک لەسەرەتا ئاماژەمان بە چەمکەکانی شین و لاوانەوە کرد و تایبەتمەنی و سیفاتەکانی هەریەکەیانمان بەوردی خستە بەرباس و ڕونکردنەوە لێرەدا بەپێویست زانرا، لەم چەند خاڵەی خوارەوە بەوردی جیاوازییەکان سەبارەت بە شین و لاوانەوە بخەینەڕو، کە بریتین لە:

1. لە شیندا خاوەنی پارچە شیعرەکان دیار نییە و نازانرێ کێ یەکەمجار ئەو کۆپلە شیعریانەی ڕێکخستوە، بەڵام لە شیعری لاواندنەوەدا خاوەنەکەی دیارە، بەتایبەت لە شیعری کلاسیکدا شاعیران لە دێڕی کۆتایی پارچە شیعرەکە ناوی خۆیان دەهێنن.
2. شین زۆر جار بە کۆرس یان بە کۆمەڵ دەکرێ، بە پێچەوانەی لاوانەوە تاکە کەسییە.
3. شین تەنیا تایبەت بوە بە مردنی مرۆڤەکانەوە، بەڵام لاواندنەوە جگە لە مردنی مرۆڤەکان زۆر جۆری تریش لەخۆدەگرێ لەوانە: (لاواندنەوە بۆ شارو وڵات و شوێن).
4. لە شین جگە لە زمان زۆربەی ئەندامەکانی لەش (دەست و ڕومەت و شینگ و قژ) بەشدارن، زۆر جاریش بەئازاردانی جەستەیی کۆتایی دێت، بەڵام لە لاوانەوە ئەمە بەدیناکرێ.
5. شین بەزۆری لە ڕۆژانی پرسەکەدا ئەنجامەدرێ و بەتەواوبونی پرسەکە شین کۆتایی دێت، هەرچی لاوانەوەیە کات و ساتێکی دیاریکراوی نییە و هەر کاتێ خاوەن پرسە دڵی پڕبێ و هەستی غەریبی بەرزبێتەوە دەستدەکات بەلاوانەوە بە شێوەیەکی نەرمونیان و لەبەرخۆیەوە.

٦. شین و لاوانەوە لە نێو مەسیحییەکان

بەشێوەیەکی گشتی مەسیحییەکان لە زۆربەی شار و شارۆچکە و ناوچەکانی کوردستان نیشتەجێن، مەسیحییەکان هەروەک میللەتانیتری ناوچەکە خاوەنی عادات و تەقالید و پیرۆزی تایبەتی خۆیان بونە و میللەتێکن توانیویانە بە ئاشتیانە و تەبایی و برایەتی لەگەڵ هەمو میللەتانی ناوچەکانی عیراق بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی بەبێ کێشە و جیاوازی بژین، بۆنمونە مەسیحییەکانی گەڕەکی هەرمۆتەی** شاری کۆیە، ببون بە هەڵگری بەشێک لە کولتوری شاری کۆیە. لەوانە ڕێوڕەسمی شین و لاوانەوە لە پرسەکانیاندا، کاتێک کەسێکیان مردوە بردویانە بۆ کڵێسا و قەداسێکی ئاینی بۆ دەکرێت، دواتر بەرەو گۆڕستان بەڕێکەوتونە، دوای ئەوەی قەشەو شەماشە پێکەوە ڕێوڕەسمی بەخاکسپاردنی بۆ دەکەن و نزیکانی مردوەکە دەستدەکەن بە لاوانەوەی مردوەکەیان، دواتر تقوسی دینی و ئەو نوسراوانەی بۆ ناشتنی مردو هەیە دەیڵێن قەشە چەنگە خۆڵێک هەڵدەگرێت و بەسەر تەرمەکەدا دەیپرژێنێ بەو مانایەی کە هەمومان لەخۆڵ دروست بوین و دەبینەوە بە خۆڵ.(صلیوە، ٢٠١٣، ٣٤)، دوای ئەوەی کە گۆڕەکەی دادەپۆشرێ دواتر نوێژێکی بەکۆمەڵی بۆ دەکەن و چەند ئایەتێک کە بە شێوە جەماعی دەگوترێ خاوەن مردوەکە لە گۆشەیەک ڕادەوەستێت و خەڵک تەوقەی لەگەڵدا دەکەن و خەمباری خۆیان نیشان دەدەن، دواتر پێکەوە دەگەڕێنەوە لە هۆڵێکدا کە بۆ پرسە دروستکراوە دادەنیشن، بەتەنیشت ئەم هۆڵەشەوە هۆڵی ژنان هەیە ئەوانیش دادەنیشن، لەم هۆڵەش شیوەن و لاوانەوە ئەنجام دەدرێت، بەڵام ئەوەی جێگای تێڕامانە ئەوەیە کە مەسیحییەکان شین، واتە لەخۆدان و خۆچڕینەوە و قیژە و گریانی بەگوڕ ناکەن لە پرسەکانیان و زیاتر لاوانەوە و شیوەنە بۆ مردوەکە، بەمەش کەشێکی خەمناکی هێور دەرەخسێنن.

جاران ماوەی پرسە سێ ڕۆژ بو، بەڵام دواتر بوە بە دو ڕۆژ، ڕۆژی یەکەمی پرسە ناودەبرێت بە (وەلیتە) کە لەم ڕۆژەدا خواردن لێدەنرێت و هەمو خەڵکەکە لەم خواردنە دەخۆن، هەر کەسێک لەم خواردنە بخوات بۆ مردوەکە خێرە، بەڵام ڕۆژی دوەم تەنها خزم و کەس لەوێ دەبن. تێچوی ڕۆژی یەکەمی پرسە دەکەوێتە سەرشانی خاوەن مردوەکە، بەڵام ڕۆژی دوەم خزم و کەس بۆی پێکدێنن، ڕۆژی دوەمی پرسە ئێوارەکەی قەشە بەناوی خاوەن مردوەکە زۆر سوپاسی ئەو کەسانە دەکات کە بەشداربون لەم پرسەیەدا دواتر پێکەوە دوعایەک دەکەن و دو ئایەت دەڵێنەوە، سەرەتا قەشە تەوقە لەگەڵ خاوەن مردوەکە دەکات، دواتر خەڵکەکەی تر ڕێز دەبەستن و تەوقەیان لەگەڵ دەکەن و دەڕۆن، و کەسە نزیکەکانی مردوەکە دەچنە بەردەم هۆڵی پرسەی ژنان و ئەو کەسانە بانگدەکرێن کە نزیکن لە مردوەکە سەرەخۆشی خۆیانیان لێدەکەن، دوای تێپەڕبونی چل ڕۆژ، چلە بۆ مردوەکە دەکەن و خزم و کەس لەماڵی مردوەکە کۆدەبنەوە و جارێکیتر بە لاواندنەوە و شیوەنکردن سەربوردە و یادی مردوەکە دەکەنەوە، دوای تێپەڕبونی ساڵێکیش، دیسان بەناوی (ساڵ بڕین) هەمان ڕێوڕەسم دوبارەدەکەنەوە، بەڵام ئەم دو دیاردە واتە چلەو ساڵ بڕین، کاڵبۆتەوە هەندێک کەس دەیکەن و هەندێکیش

نایکەن، لەکۆندا تاوەکو یەک ساڵ تێپەڕنەبوایە خزم و کەس نەدەچون بۆ ئاهەنگ، بەڵام ئێستا دوای تێپەڕ بونی چل ڕۆژ دەچن، زۆرجار پابەندیش نابن بەم چل ڕۆژە، بەتایبەتی گەنجەکان، بەڵام پیرەکان تا ماوەیەک ناچن بۆ ئاهەنگ و سەیران. هەروەها لە ئێستادا ڕێوڕەسمی لاوانەوە و شیوەنیش نەماوە و نایکەن لەبەرئەوەی دەڵێن کە (خراپتری لەدوا دێت). (صلێوە، ٢٠١٣، ٣٧) مەسیحییەکان لەکاتی شیوەن و لاوانەوە هەردو زمانی سریانی و کوردی یان بەکارهێناوە و لە ڕوی ئاوازیشەوە ئاوازی هاوشێوەیان هەبوە لەگەڵ میللەتانی دەوروبەری خۆیان، وێڕای ئاوازی تایبەت بەخۆیان کە بە زمانی سریانی گوتراوە، وەک:

(دەلێو دەلالێ)***

دەلێ گودە ببنایێ دەلێو دەلالێ

بابت دەلێ ئەبونێ دەلێو دەلالێ

(هەی داد هەی بێداد)****

هەی داد هەی بێداد هەی ئاوەدانی

قەبرم لۆ لێدەن لە ڕێگەی کانی

ڕەشە ڕێحانەی پەلک حەبیبی

بۆخۆم لێرەمە یار لە غەریبی

هەی داد هەی بێداد هیچ دادم نییە

کەس لە دەردی کەس ئاگادار نییە

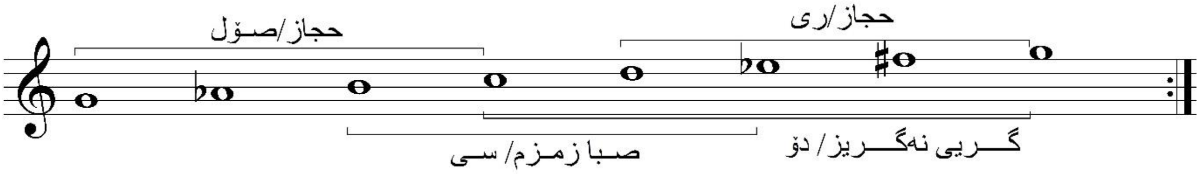

بەمقامی (حجازکار) و ڕیتمی سەربەست (ئەدلیب) وتراوە.

ئەنجام:

1. مقام لە شیعری شیوەندا دیاریکراو نییە و هەر جۆرە شیعرێک دەتواندرێت بەچەندین مقام بوترێت.
2. لەمەڕاسیمەکانی پرسەدا زیاتر مقامەکانی (کورد، بیات، ڕاست، حجاز، حجازکار، صبا، صبا زمزم) بەکاردێن، ئەمەش بەهۆی ئەوەی ئەم مقامانە زیاتر ناسراون و خەڵک زیاتر پێیان ئاشنایە و هەستێکی خەمناکی دەبەخشن.
3. ڕیتم لەشیعری شیوەن و ماتەم زیاتر بەندە بە سەروای شیعری و ڕیتمەکان ئازادن (ئەدلیب) لەهەندێک وتندا نەبێت پرسەگێڕ دەیخاتە سەر ڕیتمەکانی ٤/٤ و ٣/٤ و زۆر جاریش ڕیتمە نائاساییەکانی وەک ٥/٤ و ٧/٨.
4. شێوازی وتنی لاوانەوەکان زیاتر نوزانەوەن، ئاوازەکان تایبەتن بە ناوەڕۆکی شیعرەکان، واتە شیعرەکان بەرپرسن لە ئاوازەکانی پرسە و لاوانەوەدا، هەروەک فۆڕمەکانی لاوک و حەیران.
5. لاوانەوە و شین و شیوەن لەلایەن زۆربەی نەتەوە و گەلانەوە هەیە و بۆ ئەم مەبەستە شایەر بە شێوازێکی نەرمە ئاواز دەقە شیعرەکانی خستۆتەڕو، لە بارەی کەسی مردو.
6. شین دەربرین و پیشاندانی هەست و سۆزی ماتەم و دڵتەنگی خاوەن پرسەیە.
7. لاواندنەوە بریتییە لە گریان و شین و فرمێسک ڕشتن و گوزارشتکردن لە خەم و پەژارە. و تەنها تایبەت نییە بە پرسە، بەڵکو بۆ ڕوداوە کان و وێرانکاری و نەهامەتیەکانیش دەبێ. هەروەها زیاتر تایبەتە بە ئافرەت، چونکە هەست و سۆزێکی قوڵی تێدا دەبینرێ.
8. ئەو کەسانەی کە گۆرانی شین و لاواندنەوەیان وتوە بەبێ بەرامبەر گوتویانە، چونکە کەسانی جەرگ سوتا خزم و دۆستانی مردوەکە بونە.
9. شین و لاواندنەوە بۆ یەک مەبەست دەوترێن بە جیاوازی لە (فۆرم، زمان، لایەنە هونەری). و بەشێکی هەرە گرنگی کەلتوری هونەری و ئەدەبی کوردیین.
10. مۆسیقای شیعر لە شیعرەکانی شاعیرانی کلاسیک ڕەنگدانەوەی تەواوی هەیە و لە شیعرەکانی وەفایش زۆر بەزەقی ئەم ڕەنگدانەوەیە بەرجەستە دەکرێت و لەماتەکانی نێو کوردەواری زیاتر ئەم جۆرە شیعرانە دەخوێندرێنەوە.
11. شیعر و موزیک دوانەیەکی لێکدانەبڕاون هەر لە سەرەتایی مرۆڤایەتییەوە تاکو ئەمڕۆ، میللەتی کوردیش لە گشت کایەکانی ژیانی بەکاریهێناون.

12. ڕەنگدانەوەی مۆسیقای شیعری و بە پیرۆز زانینی لەناو زۆربەی ئایینەکان بونی هەیە و بە پیرۆز سەیرکراوە و نزاو پاڕانەوەکانیان بە دەق و تێکستی گۆرانی ئامێز وتوە و یادی پێغەمبەریش یەکێکە لە بەڵگەکان.

13.

پێشنیاز:

1. گرینگیدان بەڕێورەسمی پرسە و شین و لاوانەوە بە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی هاوشێوە.
2. کۆکردنەوە و بەنۆتەکردن و شیکردنەوەی گۆرانییەکانی بواری پرسە لە کاتی شین و لاوانە.
3. بەدیکۆمێنتکردنی دیاردەی هاوشێوە لە پرسەکاندا بۆ لێکۆڵینەوە و بەراوردکردنی خاڵە لێکچوەکان، بۆ لێکۆڵینەوەکانی دواتر.
4. دیراسەکردنی شین و لاوانەوە لەپرسەکاندا لەڕوانگەی زانستی ئەنترۆپۆلۆجی، بۆ پاراستنی لایەنی کەلتوری و کۆمەڵایەتی و ئاینی.

ڕاسپاردە:

1. گرنگیدان بەم لایەنەی فۆلکلۆر و یارمەتیدانی ئەو کەسانەی کە توێژینەوە دەکەن لەم بوارەدا بۆ چاپکردن و بڵاوکردنەوەی و خستنەبەردەست نەوەی داهاتو.
2. کردنەوەی خانەیەکی تایبەت بە دیراسەکردن و توێژینەوە لە ڕێورەسمەکانی پرسە.
3. ئەنجامدانی چاوپێکەوتن لەگەڵ کەسانی شارەزا و بەتەمەن و پسپۆڕ لەم بارەیەوە و بڵاوکردنەوەیان لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندن، بۆ پارێزگاریکردن لێیان لە دژی لەناوچون.
4. ئەنجامدانی فیلمی دیکۆمێنتاری و بەکارهێنانی ئەم ڕێورەسمانە لە دراما و کورتە فیلم و بەرنامەی تیڤییەکانی ناوەخۆ و دەرەوە، بۆ پارێزگاریکردن لە مانەوەیان.

Use of Kurdish poem, melody and songs in funeral and condolence ceremonies

Chiey Kamal Saadi

Department of Music, College of fine arts, University of Salaheddin, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.

This investigation concentrates on the role and use of poem, melody and songs in the funeral ceremonies, through a critical scientific presentation and study based on historical aspects. By comparing and showing the positive and negative aspects of the art of singing in the condolence, through three main themes and several branches such as: The first content: Giving of the problem, importance and objectives of the research, identification of the scope of the research and definition of concepts. The second content: It is about presenting the content of the research and identifying the titles of the research which includes the following: Start with a historical look at poetic melody and texts in the condolence ceremonies (Shiwan, Shin and Lawanawa). To determine the origin and extent of the phenomenon through the Kurdish nation. Then, through the analysis of the concepts and definitions of music, poem, Shin, Lawanawa and Shiwan. We have presented the structure and methods of performing these customs, traditions and cultures. After this, identified the forms of this ceremony by giving examples of (Cotal and Chamari). Through the manner in which actions are taken on funerals. At the end of this section, commenced to compare and importance these people. We have briefly discussed Shin and Lawanawa and its practice by Christians. In the third content, presented some of the results of our research, with some suggestions and recommendations for other collaborator and researchers in the field of art in general, song and music in particular, as a clarification for encouraging and conducting similar research.

key words : Poem, Melody, Song, Shin And Lawanawa, Mourning.

سەرچاوەکان:

بۆکانی، صابر، (2016)، پێکەنین و گریان سایکۆلۆژیای تاک و کۆمەڵگای کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی چوارچرا.

حویزی، تاهر احمد، (1962)، مێژوی کۆیە، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، بغداد، چاپخانەی الوفاء.

حویزی، تاهر احمد، (1984)، مێژوی کۆیە، بەرگی دوەم، بغداد، چاپخانەی نمیر.

خەزنەدار، مارف، (٢٠١٣)، مێژوی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، هەولێر، دەزگای ئاراز.

ڕەسول، شوکریە، (1997)، ڕێورەسمی شین و لاواندنەوەی کوردی، چاپی یەکەم، هەولێر، ئۆفیس کریستاڵ.

صلێوە، هاوژین، (2013)، مێژوی هەرمۆتە، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی زانا.

عەدۆ، ئەسعەد، (2015)، کەلەپوری کوردەواری، چاپی یەکەم، هەولێر، بەهاوکاری دەزگای توێژینەوە و ڕاگەیاندنی پارتی دیموکراتی کوردستان.

مەخموری، غفور، (٢٠٠١)، حەیران، چەمک ـ ناوەرۆک ـ سەرهەڵدان، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

نورەدین، بوار، (2004)، دەنگی مێینە لە گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی شڤان.

دوەم: سەرچاوە بەزمانی عەرەبی

الجوىري، محمد، (1981)، علم الفولكلور- األسس النظرية والمنهجية، الجزء الاول، الطبعة الرابعة، مصر، دار المعارف.

سلامة، أمين، (١٩٨٦)، الحياة اليومية عند قدماء المصريين، القاهرة،الهيئة المصرية العامة للكتاب.

شعلان، سميح عبد الغفار، (٢٠٠٠)، الموت فى المأثورات الشعبية، الطبعة الاولى، القاهرة، عين للدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية.

العادلى، فاروق محمد، (2002)، المجتمع القروى دراسة فى فكر ردفيلد من خلال منظور أنثربولوجى ثقافى فى بحوث الانثربولوجيا العربية، الطبعة الاول، جامعة القاهرة، مطبوعات مركز البحوث والدراسات االجتماعية فى كلية الاداب.

القرطبى، شمس الدين فرح االنصارى، (١٩٨٥)، التذكرة فى أحوال الموتى وأمور اآلخرة، الطبعة الاولى، بيروت، دار الكتب العلمية.

محجوب، محمد عبده، فاروق أحمد مصطفى وآخرون، (2005)، دراسات انثربولوجية فى المجتمع والثقافة، دار المعرفة الجامعية.

Brad Lee Eden (2014): "Music in American Life: An Encyclopedia of the Songs, Styles Stars and Stories that Shaped Our Culture", Reference Reviews, Vol. 28 No. 6, pp. 43-44. https://doi.org/10.1108/RR-04-2014-0093

David P. and Judith E. Eisenstein (2014): Funeral Games in Honor of Arthur Vincent Lourie": Oxford University Press is a department of the University of Oxford press 198 Madison Avenue, New York, NY 10016.

Elie Wiesel (2005): Poetry in a Time of Mourning: The Holocaust and Beyond": Published in 2005 by Routledge Taylor & Francis Group 711 Third Avenue New York, NY 10017, LLC.

Laudan Nooshin (2009): Music and the Play of Power in the Middle East, North Africa and Central Asia, The Editor and Contributors.

Nicole Loraux (2003):The Mourning Voice: An Essay on Greek Tragedy" :Review by: Richard Seaford *The Classical Review*, Vol. 53, No. 2 (Oct., 2003), pp. 281-282

Suzel Ana Reily and Jonathan M. Dueck (2016): The Oxford Handbook of Music and World Christianities: Printed by Sheridan, USA, Oxford University press.

پەراوێزەکان:

* (Elegy) (لە وشەی Elegyی یۆنانییەوە هاتوە بەواتای سکاڵاکردن، کە شیعرێکی کورتەو ناوەڕۆکێکی خەمناك و کێشێکی تایبەتی هەبوەو ناوەڕۆکەکەشی هەمەچەشن بوە، بەشێکیان ئەو نوسینانە بون کە لەسەر گۆڕ دەنوسران و سکاڵاکردن و پیاهەڵدان بون بەباڵای مردوەکاندا....(Loraux, 2003, 63)

** هەرمۆتە گوندێکی دێرینی مەسیحییەکانە، دەکەوێتە باشوری کۆیە، نزیکەی (3کم) لێیەوە دوربوە، بەڵام ئێستا بەهۆی فراوانبونی شاری کۆیە تەواوێك نزیکبۆتەوە و تەنها چەمێك سنورەکەی جیادەکاتەوە. (حوێزی، ١٩٦٢، ٦١)

*** ئەم گۆرانییە یەکێکە لە ئەفسانەکانی فۆلکلۆری سریانی کە لە کاتی دروستکردنی پردی دەلال چەند جارێك دیوارەکە دروست دەکەن، بەڵام هەر دادەرمێ ڕۆژێک دەنگێك لە ئاسمانەوە بە بابە یەعقوب دەڵێت هەتا یەکێك لە بنەماڵەکەت نەخەنە ناو بناغەی دیوارەك ڕاناوەستێ ئەویش لە ئەنجامدا بوکەکەی دەخاتە ناو دیوارەکە ئینجا دەوەستێت و دروست دەبێت کاتێك دەلال دەزانێ ژیانی بەرەو کۆتایی دەچێت بەو شێوەیە خۆی دەلاوێنێتەوە. (دوسکی، ٢٠٠٣، ١١)

**** ئەم گۆرانییە (سەردولکە) بۆ یەکێك دەوترێ کە لە غەریبی کۆچیکردبێ.